

**TEMURIYLAR DAVRIDA AYOLLARNING MADANIY-MA'RIFIY
HOMIYLIGI: SAROYIMULKXONIM, GAVHARSHODBEGIM VA
XONZODABEGIM FAOLIYATI MISOLIDA**

Karimova Joziba Farrux qizi
Osiyo texnologiyalar universiteti
Tarix yo'nalishi talabasi

Annotatsiya. Maqolada XIV asr oxiri — XV asrda Temuriylar davlatida xonadon ayollarining madaniy-ma'rifiy homiylik faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida Saroyimulkxonim, Gavharshodbegim va Xonzodabegim faoliyati olingan. Ayollarning mulkiy huquqi va vaqf ta'sis etish imkoniyatining huquqiy asoslari, me'moriy buyurtmachilik amaliyoti, ta'lim muassasalarini moliyalashtirishdagi ishtiroki hamda saroy marosim madaniyati va siyosiy vositachilikdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Muallif bu faoliyatni tasodifiy shaxsiy tashabbus emas, balki turkiy-mo'g'ul an'anasidagi xotun maqomi, hanafiy huquqidagi vaqf instituti va temuriy davlat homiylik siyosatining kesishmasida yuzaga kelgan tizimli hodisa sifatida baholaydi.

Kalit so'zlar: *Temuriylar, Saroyimulkxonim, Gavharshodbegim, Xonzodabegim, vaqf, vaqfnoma, me'moriy buyurtmachilik, madrasa, xonaqoh, xotun maqomi, Bibixonim madrasasi, Musallo majmuasi, Qavomiddin Sheroziy, madaniy homiylik.*

Kirish

Temuriylar davri madaniyati odatda ikki nuqtai nazardan o'rganiladi: bir tomondan obidalar va ijodkorlar, ikkinchi tomondan hukmdorlarning homiylik siyosati orqali. Bunday yondashuvda madaniy jarayonning muhim ishtirokchisi — xonadon ayollari ko'pincha ikkinchi darajali o'ringa tushib qoladi. Holbuki manbalar bu davrda ayollarning yirik me'moriy majmualar qurdirishi, madrasalarga vaqf ajratishi va siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatishi muntazam hodisa bo'lganini ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan izohlanadi. Birinchidan, madaniy homiylikning ijtimoiy tarkibini aniqlash Temuriylar renessansining ichki mexanizmini tushunish imkonini beradi: agar homiylar doirasi faqat hukmdor bilan cheklanmagan bo'lsa, tizim shaxsga bog'liqlikdan ancha erkin bo'lgan degan xulosa kelib chiqadi. Ikkinchidan, o'rta asr musulmon jamiyatida ayolning ijtimoiy maqomi masalasi bugungi tarixshunoslikda faol muhokama qilinmoqda va Temuriylar tajribasi bu bahsga aniq dalil beradi. Uchinchidan, ayollar ta'sis etgan vaqflar ta'limni moliyalashtirishning tarixiy modeli sifatida amaliy qiziqish uyg'otadi.

Masalaning o'rganilish darajasi notekis. Gavharshodbegim qurdirgan majmualar me'morchilik tarixi doirasida yaxshi tavsiflangan; Saroyimulkxonim nomi asosan

Bibixonim jome masjidi bilan bog'liq holda tilga olinadi; Xonzodabegim esa ko'proq siyosiy voqealar bayonida uchraydi. Ammo ularning faoliyati yagona hodisa sifatida — madaniy homiylikning maxsus shakli sifatida qiyosiy tahlil qilinmagan. Ushbu maqola shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi — Temuriylar davrida xonadon ayollari amalga oshirgan madaniy-ma'rifiy homiylikning huquqiy asoslari, amaliy shakllari va natijalarini aniqlash. Shu maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: ayollarning mulkiy va huquqiy maqomini belgilash; uch shaxs faoliyatini alohida tahlil qilish; homiylik shakllarini tasniflash; ushbu amaliyotning davr madaniy tizimidagi o'rini baholash.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotning manbaviy asosini uch guruh materiallar tashkil etadi.

Birinchi guruh — *davr tarixnavisligi*. Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari Amir Temur xonadoni a'zolari, jumladan Saroyimulkxonim haqida ma'lumot beradi. Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla' us-sa'dayn” asari Shohruh davri Xurosoni, shu jumladan Gavharshodbegim ishtirokidagi voqealarni yoritadi. Xondamirning “Habib us-siyar” asari xonadon a'zolarining qurilish tashabbuslari to'g'risidagi qaydlarni saqlagan. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari esa temuriy ayollarning oila va saroy hayotidagi mavqeini ichkaridan ko'rgan guvoh tili bilan tasvirlaydi.

Ikkinchi guruh — *tashqi guvohlik*. Kastiliya qiroli elchisi Ruy Gonsales de Klavixoning 1403–1406-yillardagi safar kundaligi alohida qimmatga ega, chunki unda temuriy ayollarning rasmiy qabul marosimlaridagi ishtiroki bevosita kuzatuv asosida bayon etilgan. Bu ma'lumot mahalliy manbalarda odatda qisqa qayd etiladigan jihatni to'ldiradi.

Uchinchi guruh — *hujjatli manbalar*. Vaqfnomalar va ularning nashrlari (O.D. Chexovich, R.G. Mukminova to'plamlari) vaqf ta'sis etish tartibi, xarajatlar tarkibi va boshqaruv qoidalarini aniqlash imkonini beradi. Alisher Navoiyning “Vaqfiya” asari esa xuddi shu davrda va shu muhitda tuzilgan hujjat sifatida qiyoslash uchun namunaviy matn vazifasini o'taydi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanilgan: tarixiy-qiyosiy usul — uch shaxs faoliyatini bir mezonlar tizimi asosida solishtirish uchun; manbashunoslik tahlili — yozma manbalar ma'lumotlarining ishonchlilik darajasini baholash uchun; prosopografik yondashuv — muayyan ijtimoiy guruh (xonadon ayollari) vakillarining umumiy xulq-atvor namunasini aniqlash uchun; me'moriy-tahliliy usul — buyurtmachilik natijasi bo'lgan obidalarni tavsiflashda. Qiyoslash uch mezon bo'yicha olib borildi: homiylikning moliyaviy manbasi, uning tashkiliy shakli va natijaning uzoq muddatliliigi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, uch shaxsga oid manbaviy baza notekis: Gavharshodbegim faoliyati nisbatan to'liq hujjatlashtirilgan, Xonzodabegim haqidagi

ma'lumotlar esa parcha-parcha. Shu bois xulosalar manba imkoniyati doirasida, ortiqcha umumlashtirishdan tiyilgan holda shakllantirildi.

Natijalar

1. Ayollarning mulkiy va huquqiy maqomi homiylikning zaruriy sharti sifatida

Homiylik faoliyati uchun ikki shart zarur: mulkka egalik qilish huquqi va uni ixtiyoriy tasarruf etish imkoniyati. Temuriylar davlatida bu ikki shart ham mavjud edi.

Huquqiy jihatdan Movarounnahr va Xurosonda hanafiy mazhabi qoidolari amal qilgan. Hanafiy fiqhida ayolning mulkiy layoqati erkak bilan tenglashtirilgan: u meros, mahr yoki o'z mehnati hisobidan mulkka ega bo'lishi, uni sotishi, sovg'a qilishi va vaqf sifatida ajratishi mumkin edi. Er-xotinning mol-mulki alohida hisoblangani bu erkinlikni yanada mustahkamlagan. Aynan shu norma temuriy xonadon ayollariga yirik moliyaviy qarorlar qabul qilish imkonini bergan.

Ijtimoiy jihatdan turkiy-mo'g'ul an'anasi hal qiluvchi rol o'ynadi. Bu an'anada hukmdorning xotini — xotun yuqori maqomga ega bo'lib, saroy marosimlarida ochiq ishtirok etar, elchilarni qabul qilishda hozir bo'lar va ayrim hollarda o'z muhri bilan farmoyish chiqara olar edi. Klavixo kundaligida temuriy ayollarning katta qabul marosimlaridagi ishtiroki o'sha davr Yevropa saroy odobiga nisbatan g'ayrioddiy hodisa sifatida ta'kidlab tasvirlanadi.

Iqtisodiy asosni suyurg'ol va mulkiy taqsimot ta'minlagan. Xonadon a'zolariga yer va daromad manbalari ajratilgani ayollarga barqaror moliyaviy resurs bergan. Manbalarda ularning bog'lar, tegirmonlar, do'konlar va sug'oriladigan yerlarga egalik qilgani qayd etiladi. Aynan shunday mulklar keyinchalik vaqfga aylantirilgan.

2. Saroyimulkxonim: poytaxt madaniy makonining shakllanishida ishtirok

Saroyimulkxonim (vaf. taxminan 1408-yil) Chig'atoy xoni Qozonxonning qizi bo'lib, Amir Temurning bosh xotini hisoblangan. Aynan shu nikoh Temurga "Ko'ragon" — xon kuyovi unvonini bergan va uning hokimiyatiga chingiziy an'ana nuqtai nazaridan qonuniylik maqomini qo'shgan. Bu holat uning saroydagi mavqeini ham belgilab bergan.

Uning madaniy faoliyatining eng ko'zga ko'ringan natijasi Samarqanddagi qurilish tashabbusidir. Manbalarga ko'ra, Amir Temur jome masjidini barpo etayotgan yillarda Saroyimulkxonim uning ro'parasida madrasa qurdirgan. Shu tariqa maydonda ibodat va ta'lim muassasalari qarama-qarshi joylashgan yaxlit ansambl vujudga kelgan. Majmuada Saroyimulkxonim nomi bilan bog'lanadigan maqbara ham saqlanib qolgan. Bu yechim shaharsozlik nuqtai nazaridan ahamiyatlidir: u poytaxt markazining me'moriy o'qini shakllantirgan.

Uning faoliyatining ikkinchi yo'nalishi — bog'-hovlilar madaniyati. Klavixo kundaligida Samarqand atrofidagi saroy-bog' majmualarida o'tkazilgan qabul marosimlari tasvirlangan; bu marosimlarda xonadon ayollari nafaqat ishtirokchi, balki

mezbon sifatida ham namoyon bo'radi. Bog' shu tariqa oddiy dam olish maskani emas, balki davlat obro'si namoyish etiladigan madaniy makonga aylangan.

Uchinchi yo'nalish — ta'lim va tarbiya homiyliigi. Saroyimulkxonim temuriy shahzodalar, xususan Ulug'bekning bolalik yillaridagi tarbiyasida ishtirok etgani manbalarda qayd etiladi. Bu jihat bilvosita, ammo uzoq muddatli ta'sir shakli bo'lib, keyinchalik Samarqand ilmiy maktabining shakllanishida o'z aksini topgan deb baholanishi mumkin.

3. Gavharshodbegim: Xuroson me'moriy-ma'rifiy maktabining homiysi

Gavharshodbegim (vaf. 1457-yil) Shohruh Mirzoning rafiqasi, Ulug'bek va Boysunqur Mirzoning onasi bo'lib, temuriy ayollar orasida eng keng qamrovli homiylik faoliyatini amalga oshirgan shaxs hisoblanadi. Uning faoliyati Hirot poytaxt bo'lgan davrga — XV asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi.

Mashhaddagi jome masjidi (1418-yilda qurib bitkazilgan) uning nomi bilan bog'liq eng mashhur obidadir. Masjid Imom Rizo maqbarasi majmuasiga qo'shib qurilgan bo'lib, loyiha muallifi sifatida me'mor Qavomiddin Sheroziy nomi tilga olinadi. Bu yerda Temuriylar uslubiga xos baland peshtoq, ikki qavatli gumbaz va nafis koshinkorlik bezagi qo'llangan.

Hirotidagi Musallo majmuasi (taxminan 1417–1438-yillar) esa uning eng yirik loyihasi bo'ldi. Majmua masjid, madrasa va maqbarani birlashtirgan bo'lib, unda Gavharshodbegimning o'zi hamda o'g'li Boysunqur Mirzo dafn etilgan. Majmuaning ahamiyati shundaki, u yagona rejaga muvofiq loyihalangan va turli funksiyalarni bir me'moriy tugunga jamlagan. Bugungi kunga majmuadan faqat ayrim minoralar va maqbara saqlanib qolgan, biroq mavjud qoldiqlar ham dastlabki nisbatlar haqida tasavvur beradi.

Uchinchi jihat — moliyaviy mexanizm. Majmua faoliyatining uzluksizligi vaqf hisobidan ta'minlangan: vaqf daromadi mudarris maoshi, talabalar nafaqasi, kutubxona va binoni ta'mirlash xarajatlarini qoplagan. Bu Gavharshodbegim yondashuvining eng muhim xususiyatini ko'rsatadi: u bino qurish bilan cheklanmagan, balki uning uzoq muddatli ishlashini kafolatlaydigan institutsional asosni ham yaratgan.

To'rtinchi jihat — siyosiy nufuz. Shohruh hukmronligining so'nggi yillarida va uning vafotidan keyin Gavharshodbegim davlat ishlariga bevosita ta'sir ko'rsatgan, taxt uchun kurashda muayyan shahzodalarni qo'llab-quvvatlagan. Uning siyosiy faoliyati fojiali yakun topgan: 1457-yilda u keksa yoshida qatl etilgan. Bu voqea homiylik faoliyati bilan siyosiy hokimiyat o'rtasidagi bog'liqlik qanchalik yaqin, ayni paytda qanchalik xavfli bo'lganini ko'rsatadi.

4. Xonzodabegim: marosim madaniyati va vositachilik faoliyati

Xonzodabegim Xorazm sufiylari xonadonidan bo'lib, dastlab Amir Temurning to'ng'ich o'g'li Jahongir Mirzoga turmushga chiqqan va Muhammad Sulton hamda

Pirmuhammad Mirzoning onasi hisoblangan. Jahongir Mirzoning erta vafotidan so'ng u temuriy xonadonda o'z maqomini saqlab qolgan va manbalarda alohida hurmat bilan tilga olinadi.

Uning faoliyatining birinchi jihat — saroy marosim madaniyatidagi o'rni. Klavixo kundaligida katta qabul va to'y marosimlarida xonadonning nufuzli ayollari alohida joylashtirilgani, ularga maxsus chodirlar tikilgani va sovg'alar taqdim etilgani tasvirlanadi. Marosim bu davrda siyosiy ierarxiyani ko'rsatuvchi vosita bo'lgani uchun ayollarning undagi o'rni ularning real maqomini aks ettiradi.

Ikkinchi jihat — vositachilik. Manbalarda xonadon ayollarining nizolarni yumshatish, shahzodalar o'rtasidagi kelishmovchiliklarda murojaat qilnadigan obro'li tomon sifatida ishtirok etgani qayd etiladi. Xonzodabegim shu turdagi faoliyat bilan bog'lanadigan siymolardan biridir. Bunday vositachilik bevosita madaniy homiylik bo'lmasa-da, madaniy hayot uchun zarur bo'lgan siyosiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilgan.

Uchinchi jihat — xotira madaniyati. Muhammad Sulton Mirzoning erta vafoti munosabati bilan Samarqandda barpo etilgan madrasa va xonaqoh majmuasi keyinchalik Guri Amir maqbarasi shakllanishiga asos bo'lgan. Onaning marhum o'g'il xotirasini abadiylashtirishga qaratilgan intilishi o'rta asr xotira madaniyatining tipik ko'rinishi bo'lib, u yirik me'moriy natijaga olib kelgan.

Uch shaxs faoliyatining qiyosiy ko'rinishi quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Temuriy xonadon ayollari homiyligining qiyosiy tavsifi

Mezon	Saroyimulkxonim	Gavharshodbegim	Xonzodabegim
Faoliyat davri va makon	XIV asr oxiri — XV asr boshi; Samarqand	XV asrning birinchi yarmi; Hirot, Mashhad	XIV asr oxiri — XV asr boshi; Samarqand, Xuroson
Homiylikning asosiy shakli	Me'moriy buyurtmachilik, tarbiya homiyligi	Majmua qurdirish va vaqf ta'sis etish	Marosim madaniyati, vositachilik, xotira obidalar
Moliyaviy manba	Shaxsiy mulk va xonadon resursi	Shaxsiy mulk, vaqfga aylantirilgan yer va ko'chmas mulk	Xonadon resursi va shahzoda mulki
Institutsional davomiylik	O'rtacha — obida saqlangan, vaqf hujjati kam ma'lum	Yuqori — vaqf orqali uzoq muddatli faoliyat ta'minlangan	Past — asosan bilvosita va shaxsiy ta'sir

Saqlanib qolgan meros	Bibixonim majmuasi tarkibidagi madrasa qoldiqlari va maqbara	Mashhad jome masjidi, Hirot Musallo majmuasi qoldiqlari	Muhammad Sulton majmuasi — Guri Amirning dastlabki o'zagi
--------------------------	--	--	--

Muhokama

Olingan natijalar Temuriylar davri madaniy homiyligining tarkibi haqidagi an'anaviy tasavvurni kengaytirishga imkon beradi.

Birinchidan, ayollar homiyligi tasodifiy hodisa emas, balki uch omilning kesishmasida yuzaga kelgan qonuniy amaliyotdir. Hanafiy huquqidagi mulkiy layoqat me'yori moliyaviy imkoniyat bergan; turkiy-mo'g'ul an'anasidagi xotun maqomi ijtimoiy ruxsat bergan; vaqf instituti esa bu imkoniyatni uzoq muddatli natijaga aylantirish mexanizmini taqdim etgan. Bu uch omilning birortasi yolg'iz o'zida yetarli emas edi.

Ikkinchidan, homiylik shakllari bo'yicha aniq tabaqalanish kuzatiladi. Gavharshodbegim namunasi "institutsional model"ni ifodalaydi: bino, uning vazifasi va moliyaviy ta'minoti bir vaqtda loyihalanadi. Saroyimulkxonim namunasi "shaharsozlik modeli"ga yaqin: obida mavjud ansamblga qo'shilib, shahar markazining me'moriy mantiqini to'ldiradi. Xonzodabegim namunasi esa "noformal ta'sir modeli"ni ko'rsatadi: bu yerda natija bevosita bino emas, balki madaniy faoliyat uchun zarur ijtimoiy muhitdir.

Uchinchidan, natijaning uzoq muddatlilik bevosita moliyaviy mexanizmga bog'liq bo'lgan. Vaqf hisobidan ta'minlangan muassasalar homiy vafotidan keyin ham faoliyatini davom ettirgan; faqat shaxsiy homiylikka tayangan tashabbuslar esa homiy bilan birga to'xtagan. Bu xulosa Ulug'bek rasadxonasi tajribasi bilan hamohangdir: vaqf asosidagi madrasa saqlanib qolgan, hukmdor homiyligiga tayangan rasadxona esa 1449-yildan keyin faoliyatini to'xtatgan. Demak, ayollar homiyligining aynan vaqfga tayangan qismi eng barqaror natija bergan.

To'rtinchidan, Temuriylar tajribasi mintaqaviy istisno emas. Usmonlilar davlatida saroy ayollari tomonidan ta'sis etilgan vaqflar va majmualar, Safaviylar Eronida shunga o'xshash amaliyot mavjudligi bu hodisaning butun musulmon Sharqiga xos ekanini ko'rsatadi. Ayni paytda Temuriylar namunasining o'ziga xosligi turkiy-mo'g'ul saroy odobining ochiqroq tabiatida namoyon bo'ladi — bu holat aynan tashqi kuzatuvchi Klavix tomonidan ta'kidlangan.

Beshinchidan, tadqiqot natijalari manba imkoniyati bilan cheklangan. Ayollarga tegishli vaqfnomalarning katta qismi saqlanmagan yoki hali ilmiy muomalaga kiritilmagan. Shu bois bugungi baholar ko'proq me'moriy natija va tarixiy

bayonga tayanadi. Arxiv hujjatlarini keyingi o'rganish bu manzarani sezilarli aniqlashtirishi mumkin va bu istiqbolli tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi.

Xulosa

Temuriylar davrida xonadon ayollarining madaniy-ma'rifiy homiyligi davr madaniy tizimining ajralmas qismi bo'lgan. Saroyimulkxonim, Gavharshodbegim va Xonzodabegim faoliyati tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

1. Homiylikning huquqiy asosini hanafiy fiqhidagi ayolning mustaqil mulkiy layoqati, ijtimoiy asosini esa turkiy-mo'g'ul an'anasidagi xotun maqomi tashkil etgan. Bu ikki omilning birikuvi ayollarga yirik moliyaviy va me'moriy qarorlar qabul qilish imkonini bergan.

2. Homiylik kamida uch shaklda namoyon bo'lgan: me'moriy buyurtmachilik, vaqf ta'sis etish orqali ta'lim muassasalarini moliyalashtirish hamda marosim madaniyati va siyosiy vositachilik.

3. Eng barqaror natija vaqf mexanizmiga tayangan homiylikda kuzatiladi. Gavharshodbegim majmualari bunga eng yaqqol misol bo'lib, ular bir necha avlod davomida ta'lim va ibodat markazi vazifasini bajargan.

4. Ayollar homiyligi hukmdor homiyligini takrorlamaydi, balki uni to'ldiradi: u ko'pincha ta'lim, xotira obidalarini va ijtimoiy infratuzilma yo'nalishiga qaratilgan bo'lib, davlat siyosatining shu qismidagi bo'shliqlarni yopgan.

5. Ushbu tarixiy tajriba bugungi kunda ham ahamiyatga ega: u madaniy taraqqiyotning faqat markaziy hokimiyat resursiga emas, balki jamiyatning turli guruhlarini ishtirokidagi ko'p manbali homiylikka tayanishi samaraliroq ekanini ko'rsatadi. Ta'limni jamg'arma (endaument) asosida moliyalashtirish modeli aynan shu tajribadan nazariy oziq oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. — Toshkent: Sharq, 1997.
2. Abdurazzoq Samarqandiy. Matla' us-sa'dayn va majma' ul-bahrayn. — Toshkent: O'zbekiston, 2008.
3. Xondamir. Habib us-siyar. — Toshkent: O'zbekiston, 2013.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. — Toshkent: Sharq, 2002.
5. Klavixov, Ruy Gonsales de. Samarqandga — Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403–1406). — Toshkent: O'zbekiston, 2010.
6. Alisher Navoiy. Vaqfiya // Mukammal asarlar to'plami. 14-jild. — Toshkent: Fan, 1998.
7. Chexovich O.D. Buxoro hujjatlari (XIV asr). — Toshkent: Fan, 1965.
8. Mukminova R.G. XVI asr O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy tarixiga oid hujjatlar. — Toshkent: Fan, 1966.
9. Pugachenkova G.A. O'rta Osiyo me'morchiligi durdonalari. — Toshkent: San'at, 1976.

10. Man'kovskaya L.Yu. Movarounnahr me'moriy yodgorliklari tipologiyasi. — Toshkent: Fan, 1980.
11. Nozilov D. O'rta Osiyo me'morchiligi tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2005.
12. Bartold V.V. Ulug'bek va uning zamoni. — Toshkent: O'zbekiston, 1994.
13. Golombek L., Wilber D. The Timurid Architecture of Iran and Turan. — Princeton: Princeton University Press, 1988.
14. Subtelny M.E. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. — Leiden: Brill, 2007.
15. Manz B.F. Power, Politics and Religion in Timurid Iran. — Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
16. Lentz T.W., Lowry G.D. Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century. — Los Angeles: LACMA, 1989.